

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

**This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) license.**

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

4846

9(47.925)

7-29

1879

ՆՈՐ-ՆԱԽԻՋԵԻԱՆԻ

ՀԻՄՆԱՐԿՈՒԹԵԱՆ

Պ ա տ մ ո շ թ ի շ ն ը

— (162)

Գրեց

Ս Ի Լ Ի Կ

Արտատպած « Փ Ո Ր Ձ » հանդիսից

Թ Ի Ֆ Լ Ի Ս

Հ. ԵՆՏԻԱՅԵԱՆՏԻ ՆԻ ԸՆԿ-ՑՈՒՐԱՆ.

9(47.925)
Պ-29

1879

9 (47-925)

7-29

W.

ՆՈՐ-ՆԱԽԻՋԵԻԱՆԻ

ՀԻՄՆԱՐԿՈՒԹԵԱՆ

Պ ա տ լ ո շ թ ի շ ն ռ

1004
14397
2

ՍԻՆԼԻԿ

2004

Թ Ի Ֆ Լ Ի Ս

Հ. ԷՆՖԻԱՃԵԱՆՅԻ ԵՒ ԸՆԿ-ՑԳԱՐԱՆ.

1879

12954

Дозволено цензурою. Тифлисъ. 20 января 1879 г.

ՆՈՐ-ՆՈՒԻՋԵՒԱՆԻ ՀՐԻՒՐԱՄԵԱԿԻ

Տ Օ Ն Ա Խ Մ Բ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն Ը

1879-ի նոյեմբերի 14-ին Նոր-Նախիջևանը կատարեց իւր հիմնակրութեան հարիւրամեայ տարեդարձը շատ համեստ եղանակաւ, այնքան համեստ, որ մինչև անգամ պաշտօնապէս չը կարողացաւ իւր տօնախմբութեան անունը Յորելեան ¹⁾ գրել:

¹⁾ Յորելեան, jubulum, annus jubiliaeus, կ'ստուի այնպիսի տօնախմբութիւն, որն կը կատարուի որպիսի և իցէ նշանաւոր անցքի 10²⁵, 50 կամ 100 ամեայ տարեդարձի օրը: Հին ժամանակուայ Հրէաները կը կատարէին սովորաբար յիսուն տարիէն ետև՝ փողեր (զուռնա) հնչեցնելով. նոցա լեզուով եօպէլ կը նշանակէ եղջերա փող (կոտոչէ զուռնա):

Դեռ ևս տարի մի առաջ քաղաքական խորհրդարանի մէջ խօսուած էր այս տօնախմբութեան փառաւոր կերպով կատարելու մասին: Չանազան մարդոց կողմէն առաջարկուած էր երեք խնդիր, թէ արդեօք այս արժանայիշատակ օրը անմահացնելու համար ինչ պէտք է անել, 1. կանգնեցնել արդեօք Վատարինէ կայսերուհիին արձան, 2. թէ կանգնեցնել կոթող (obelisque) Երկայնաբազուկը թեան և պիսկոպոսին, 3. թէ՞ վերջապէս, Նոր-Նախիջևանի մէջ հիմնել արուեստական զբոսայրոց: Այն ժամանակուայ քաղաքակն ՚ն ժողովք որոշել էր այսպէս. Ա. ընտրել երկ-երկու տեղական չքաւոր հայ աղջիկներ և տղաներ, քաղաքական հաշուով տալ նոցա կրթութիւն, առաջիններին անուանել Վատարինէի սանիկներ, իսկ երկրորդներին՝ Յովսէփայ Արղութեան, Բ. տալ շարադրել և տպել Նոր-Նախիջևանի պատմութիւնը.

խոստանալով հեղինակին իբր վարձատրութիւն մի չափաւոր գումար: Իսկ տօնախմբութեան փառաւոր ծէսը ինչպէս կատարելու մասին ոչինչ յիշուած, ոչինչ կարգադրուած չէր:

Այս խորհուրդը կայացած օրէն անցաւ ուղիղ մի տարի, և այդ միջոցին խորհրդարանի մէջ կատարուած որոշմունքը համարեա թէ ամենի մտքէն ելաւ. և հարիւրամեայ տարեդարձին հազիւ քանի մի օր քնացած յիշուեցաւ, որ Նախիջևանի հարիւրամեակը մօտացել է և պէտք է այն տօնել: Հապճեպով քաղաքական խորհրդարան կազմուեցաւ, հապճեպով կարևոր անելիք բաներու որոշմունքը եղաւ, հապճեպով մխելու փողը մասին մասնաւոր հանգանակութիւն բացուեցաւ. և հապճեպով այդ ծանրակշիւ ազգային տօնախմբութիւնը կատարուեցաւ: Ահա՛ այս պատճառաւ Նոր-Նախիջևանի հիմնարկութեան

հարկւրամեայ տարեդարձը կատարուեցաւ չափազանց համեստ և անշուք կերպով:

Թէև, այն, տօնախմբութիւնը շատ համեստ (քիվ) և անշուք էր, բայց նորահետեանքը, յուսալի է, շատ բեղմնաւոր և ճոխ կը լինի:

Այս անգամն քաղաքական ժողովը այսպէս որոշեց տօնել Նախիջլեանի հարկւրամեայ տարեդարձի յիշատակը, Ա. հիմնել քաղաքիս մէջ չքաւոր հայ տղայոց համար արուեստական դպրոց, Բ. նկարել տալ Նկատարինէ կայսերուհիի և Յովսէփ արքեպիսկոպոսի պատկերներն և դնել մինն քաղաքական խորհրդարանի մէջ և միւսը մի այլ յարմարաւոր տեղ, Գ. եկեղեցական փառաւոր ժամասացութիւններով ժողովը ին յիշեցնել թէ հիմնարկողների անմահ յիշատակները և թէ ներկայումս կեցողների անբուն և անխոնջ հսկողութիւնը, և Դ. մասնաւոր զոհարեութեամբ կա-

տարել հացկերոյթ, խնջոյք և պարահանդէս:

Վերջին ժամանակներս բոլոր Նախիջլեանցոց մտաւոր լարումը դարձած է երեսայոց դաստիարակութեան ու կրթութեան և վարժարաններ հիմնելու վրայ. իսկ հիմնելի վարժարանների մէջ, նայելով տեղական հանգամանքներին, առանց այլևայլութեան, առաջին տեղը ունի արուեստական դպրոցը:

Քառասուն տարիէ ՚ի վեր Նոր-Նախիջլեանը, կորցնելով իւր մէկ ժամանակուայ հռչակաւոր առուտուրը, և մանաւանդ նորա միջնակարգ ժողովուրդը իւր արդիւնաւոր ձեռարուեստներէն հրաժարուելով և խանութպանութեան խախուտ շահերէն խաբուելով, բաւականին շատացրել էր իւր մէջ չքաւորների և աղքատների թիւը, այնպէս որ՝ ժամերի սանդուղքները և փոքրիշատէ ունեւոր մարդոց

բակերը լիքն էին մուրացկաններով: Թէև այս ցաւալի պարագան ամէնքի աչքի առջևն էր, բայց ոչոք չունէր այնքան բարոյական ոյժ և հաստատուն կամք, որ միանգամով վերջ դնէր այս տեղական դժուարաբոյժ ցաւին: Պէտք է բարեխղճաբար խոստովանել, որ այժմեան քաղաքազրուխ Մի. ք. այ. է. Կարապետեանը, պաշտօն առած առաջին օրէն շտապեց այցելել մեր կրտսեր եղբայրներուն: Այո՛, նա իւր պաշտօն մտնելու առաջին օրէն հզօր զարկ տալով «աղքատաց հոգաբարձուներին» դորձունէութեան, ժամանակաւ պիտի ապահովէ չքաւորներին և մուրացկանների հանապազորդեան կարիքը. բայց այդ դեռ ևս բաւական չէ. դա կը նշանակէ շարաւաթոր վէրքի վրայ միայն ամօքիչ սպեղանի (մէհլէմ) դնել և ոչ թէ արմատաքի բժշկել այն: Եթէ պ. Կարապետեանը կարողանայ արուեստական դպրոցի զաղափարը

մարմնաւորացնել, այն ժամանակ միայն մէնք կ'ստենք, որ նա աղքատների զաւակաց ձեռքը տուաւ հնար՝ իրենց չքաւոր վիճակէն դուրս զալու: Ուրեմն՝ կարի հարկաւոր է հիմնել քաղաքիս մէջ մի առանձին արուեստական դպրոց, և արուեստ սովորելը պիտի անել նորա մէջ ամեն աշակերտի համար ստիպողական:

Եւ այսպէս, քաղաքական խորհրդարանի որոշմամբ, նոյեմբերի 14-ին առաւօտեան ժամը 10-ին ղօղանջեցին Կոստաւորիչ մայր եկեղեցւոյ զանգակները, հրաւիրելով բարեպաշտ ժողովրդին եկեղեցի, ուր խուռն բազմութիւն տեղացի հայերուն՝ արք, կա նայք և տղայք, ժողովուեցան և նոցա հետ բաւական շատ օտարազգի աստիճանաւորներ և պաշտօնատարներ հրաւիրանքով եկել էին: Յետ պատարագին կարդացուեցաւ մի քարոզ, յետոյ կատարուեցաւ մաղթանք Օգոստափառ Կայսեր և Նորա զերդաստա

համար, յետոյ՝ հոգեհանգիստ 'ի Տէր հանդուցեալ Եկատարինէ կայսերուհիի համար:

Ժամը 1-ին ձայնաւորք և հրաւիրեալք զնացին տեղական քլուպն, որ զարդարած էր բաւականին շքեղ կերպով: պատերի և սիւների վրայ տեղէ տեղ կային ծաղիկներով շինած սկզբնատառերը անուանց այն թագաւորներուն, որոնք զանազան ժամանակ հաստատելէին Նախիջլեանի արտօնազիրը՝ մէջը նշանակած ամաթիւր և ամնաթիւր: Իսկ բոլոր դահլիճը, բաւականին սիրուն ճաշասեղանը զարդարուած էին ծաղիկներով ու զոյնզոյն դրօշակներով: Բազմաթիւ հրաւիրեալները հազիւ տեղաւորուած էին քլուպի ահագին դահլիճումն և ուրիշ բաւականին մեծ սենեակներումն:

Ժամը 2¹/₂ -ի մօտ տուժալի նիստը կայացաւ, ուր բաւականին տաք հակաճառութենէ յետ, ընտրուեցան երեք ան-

ձինք, որոնք պիտի կազմեն առանձնաժողով և մշակեն արուեստական դպրոցի էացնելու խնդիրը:

Չայնաւորների նիստը վերջանայէն յետ՝ հոգեորականաց դասը հոգեհանգիստ կարդաց 'ի Տէր հանդուցեալ Յովսէփ արքեպիսկոպոսի յիշատակին, յետ որոյ քաղաքազուխը կարդաց ուսուց լեզուաւսանիստ Վալիջլեանցոց գաղթականների պատմութիւնը և ապա Ռ. Պատկանեանը կարդաց հայերէն մի համառօտ ճառ:

Ճառախօսութիւններէն յետ քաղաքազուխը և նորա հետ շատ ձայնաւորներ և հրաւիրեալներ դուրս ելան, ուր ժողովուած էր խուռն ամբոխ քաղաքացիներու, նոցա կանանց և որդոց, և ուրիշ տեղերէ եկած մարդիկ, և շնորհաւորեցին նոցա Նախիջլեանի հարիւրամեակը: Երաժիշտները նուազեցին ազգային օրհներգութիւն «Տէր, եցո՛ զթագաւորն», ժողովուրդը և ձայ-

նաւորները քանի քանի անգամ օղբ
թնդացրին «կեցցէներով :» Ի վերջ ամե-
նայնի, հրաւիրեալք վերադարձան դէպի
դահլիճը, նստան սեղան և վայելցին բա-
ւականին անպաճոյճ ճաշ :

Ճաշի վրայ առջարկուեցան յետագայ
նշանաւոր կենաց բաժակները՝ Օգոստափառ
կայսեր, կայսերուհիի, թագաժառանգին,
Օգոստափառ զերդաստանին, Վեհափառ
կաթողիկոսին, Էջմիածնայ Հայոց — Սինօ-
ղին, Նախիջևանցոյ արանց և կանանց և
շատ ուրիշներին :

Դեռ ևս ճաշը չաւարտած Ամբրոսիոս վ.
Ռուբինեանը ուրախ և յազեցած նախի-
ջևանցոյ միտքը բերեց նոցա Հայաստանցի
եղբարց տխրալի և հացակարօտ վիճակը,
յորդորեց ըստ կարելոյն նպաստել Արզ-
րումի մէջ հիմնուելու « Հողապորձական
դպրոցին » և բաւականին խոշոր գումար
օճ ովեց տեղն ՚ի տեղ :

Մութը որ կոխեց՝ քաղաքը զարդա-
րուեցաւ ճրագափառութիւնով և տեղ տեղ
բենդալական կրակներ վառեցին : Իսկ միւս
օր, ի պատիւ Նախիջևանցի կանանց և օ-
րիորդաց, կատարուեցաւ պարահանդէս :
Այսպէս տօնուեցաւ Ն. Նախիջևանի հիմ-
նարկութեան հարիւրամեայ տարեդարձը :

ՄԵԾԱՐԳՈՅ ՔԱՂԱՔԱԿԻՅՆԵՐ

Այս օրս, որ մենք Նոր-Նախիջևան-
ցիքս, մեզ շրջապատող 5 բաղմամարդ
զեղերու 4) եղբարքս և այլ մեր ուրիշ
եղբարք, որոնք զանազան ժամանակ և զա-
նազան տեղեր զաղթեցին մեր քաղաքէն,
այս օրուայ օրս, կը կրկնեմ, ամենքս միա-
ւորուած մասամբ մարմնաւորապէս և մա-

1) Նախիջևանի շրջապատած հինդ հայ գե-
զերն սոքա են՝ Չախբըր, Մեծ-Սալա, Սուլ-
թան-Սալա, Թօփտի և Նիսպիթա կամ Սուրբ
կարապետ :

ոամբ հոգևորապէս, այս ամենամեծ և ամենանշանաւոր տօնը, պէսպէս անակընկալ դիպուածներու պատճառաւ, կրկատարենք շատ և շատ համեստ եղանակաւ: Բայց ես ուրախ եմ այդ համեստ արտայայտութեան մեր ամենահօր զգացմունքին. համեստութիւնը մեր Նախիջևանցոց կեանքի նշանարանն է. մեր սիրական Նախիջևանը համեստ շինուեցաւ, համեստ կեանք ունեցաւ, համեստ ծրեցաւ ու ծաղկեցաւ հարիւր տարի. համեստութիւնը մեր նախորդների ոյժն ու պարծանքն էր, և նոյն համեստութիւնը պիտի լինի մեր յետնորդների ապաւէնը և փառքը: Նթէ միայն մեր այդ առաքինութիւնը ժառանգեն մեր որդիք, նոքա շատ և շատ հարիւրամեակներ պիտի տօնեն՝ երեսները պարզ և հոգիները անդորր (ուհաթ):

Մեծարգոյ քաղաքակիցներ, մեր հայրերը պանդուխտ եկան այս ամայի և ան-

մարդաբնակ տեղերը, և իրենց արիւնքրտինք և անխոնջ աշխատանքով մեզ համար ապահով կեցութիւն, կեանքի կարգ-կանոն և սուրբ աւանդութիւններ թողուցին, որոնք պիտի լինին մեզ, նոցա յետնորդների, համար փրկաւէտ ճասնարանեայ Պատգամք: Սրհնելով ուրեմն յիշենք միշտ նոցա բարի անունները, չմոռանանք նոցա առաքինի վարքը, նոցա կեանքի եղանակը մեզ օրինակ առնունք—և այդ կը լինի՝ ամենաապահով առհաւատչեայ մեր ապագայ երջանկութեան: Մեր պտպերը փշալեց ճանապարհով անցուցին իրենց կեանքի ասպարէզը. նոքա սովէն կերպ դժուարութիւնք կրելով մեր առջև կեանքի ճանապարհը հարթեցին: Չի մոռանանք նոցա պատկառելի անունները և մեր որդոց ու թոռներին թողնենք նոցա բարի յիշատակը. ասենք միաբերան «Աստուած լուսաւորէ մեր պապերու հոգիւն».

ասնեք միաբերան ակեցցեն մեր ետեէն եւ կող մեր զաւակները »: Թող նորա ևս մեզ պէս բաղդաւոր լինին. միւս հարիւրամեակը որ տօնելու լինին, ունենան այն բաղդը, որ մենք ունեցանք, — այդ բաղդն է՝ «մնալ հայ ազգութեամբ, մնալ հաւատարիմ որդի սուրբ Եջմիածնի և մնալ հաւատարիմ պարզերես հպատակ իրենց ժամանակացից Թաղաւորին. վասն զի հայերու հազուադէտ պարծանքներէն մինն էլ այն է, որ ուր և եղել է հայր՝ ամեն տեղ նորա անունը հռչակուել է իբր օտիւրասէր»: Երկրորդ անգամ կը կրկնեմ «Աստուած լուսաւորէ մեր պապերու հոգին. կեցցեն, ծըին ու ծաղկին Նոր - Նախիջեւանցիք և մեր յետնորդները շատ ու շատ հարիւրամեակների արժանի լինին՝ բաղդաւոր և պարզերես, և պահպանեն հայ ազգի անունը զոված ու փառաւորած օտար ազգերու մէջ»:

ՌԱՓԱՅԷԼ ՊԱՏԿԱՆԵԱՆ

ՆՈՐ - ՆԱՒԻՋԵՒԱՆԻ ՀԻՄՆԱՐԿՈՒԹԵԱՆ

Պ Ա Տ Մ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն Ե Ը *)

101

Այս օրուայ օրս (1879-ի նոյեմբերի 14-ի) Նոր - Նախիջեւանը կը կատարէ իւր բնակիչներու Խորհմի Թերակղզիէն զէպի Գօնի ափը գաղթելու և այնտեղ հաստատուն բնակութիւն դնելու հարիւրամեակը: Ինչպէս որ ամէն մարդ մի նշանաւոր ժամանակ իւր կենդանի մնալուն, և այդ

*) Այս պատմութեանս առանձին արժանաւորութիւնը այն է, որ սա հիմնուած է տեղական աւանդութեանց և արժանահաւատ ծերերի բարեխիղճ բերանացի պատմածքի վրայ: Շատ բան ես լսել եմ Պ. Պ. Գէորգ Խաթրանեանէն, Սիմէօն Ալաճալեանէն և այլ շատերէն, որոնք Թող ընդունին իմ խորին շնորհակալութիւնը:

ժամանակամիջոց իւր որևէ բարոյական գործունէութիւն ցոյց տալուն ոչ միայն ինքը կ'ուրախանայ, այլ և օտարները նորան այդ հաղուազիւտ բաղդին խնդակից կը լինին, այնպէս և ամէն քաղաք, ամէն հասարակական օգտաւէտ հաստատութիւն որևէ շատ կամ սակաւ ժամանակամիջոց անյողողղ մնալուն՝ իւր հիմնողն համար պատճառ է մի առանձին ուրախութեան:

Մեր քաղաքը ահա հարիւր տարի է որ կայ. մենք այսօր ուրախ ենք այդպիսի բաղդի համար, և մանաւանդ այն մասին, որ մենք այսօրուայ ներկայ գտնուողներս նորա մէջ՝ ունեցանք բաղդ տեսնել այն, որին ոչ մեր պապերը արժանացան և ոչ մեր թոռերէն շատերը. զուցէ, պիտի արժանանան: Հարիւր տարիէն ո՞վ կը լինի ո՞վ չի լինի՝ Աստուած զիտէ. մեր Նախնիջևան քաղաքը կը մնայ արդեօք այլ ևս հարիւր տարի, և եթէ մնայ, նա կը լինի՞

արդեօք, ինչպէս որ այժմ է, հայերով և միայն զուտ հայերով բնակուած քաղաք. այդ ամենը ծածկուած է անյայտութեան մտռախուղով:

Մենք ուրախ ենք, որ այս օրուայ օրին հասանք. մենք մեր ուրախութիւնը յայտնեցինք և պիտի յայտնենք նախ՝ մեր Ստեղծողին. առիտրտէ շնորհակալ լինելով Նորան, և փառաբանելով Նորա սուրբ անունը. յետոյ մենք հրաւիրեցինք մեր հեռաւոր եղբայրներուն խնդակից լինել մեզ, և վերջապէս մեր հոգւոյ հրճուանքին առաւել ասպարէզ տալու համար միտքերս բերինք մեր փոքր եղբայրներուն, լցնելով նոցա վրայ մեր ձեռքէն եկած լաւութիւնները, հասցնելով նոցա մերովս ասնն թեթեւութիւն և հիմնելով պէսպէս հասարակաց օգտաւէտ հաստատութիւն. այդ ամենը մենք արինք և կ'անենք այն զիտմամբ, որ մեր զաւակներին և թոռ-

ներին թողնենք յիշատակ, թէ մինչև որ աստիճան մեծ էր մեր ընդհանուր ուրախութիւնը:

Հարևար տարի կեցանք մենք այս նոր գաղթած երկրի մէջ: Այս միջոցին մենք ի՞նչ արինք, ի՞նչ նշանաւոր գործ յառաջացուցինք, որով պարգերես կարող լինէինք երեւելու կամ մեր ուրիշ տեղ բնակուած համազգիներուն, կամ օտար ազգերուն և ասել նոցա, որ ՚ի զուր կեցած չենք աշխարհիս երեսին:

Ե՛րբայրներ, ով որ չզխտէ մեր քաղաքի պատմութիւնը, նա կարող է մեզ ամառացնել, որ մենք այսքան շատ տարիներու մէջ շատ քիչ բան յառաջացուցինք. բայց ով որ բանի վրայ ոչ հարեւանցի, այլ խորին գննութիւն կ'անէ, նա ակներև կը տեսնէ, որ մենք շատ բան արինք թէ ընդհանուր մարդկութեան և թէ մասնաւորապէս մեզ համար, այսինք այնքան,

որքան ոչ մի ազգ, եթէ մեր տեղը և մեր հանգամանքի մէջ լինէր, աւելի անել չէր կարող. մենք կարող ենք համարձակ ասել, որ «մենք արինք այնքան, որքան ուժերս հասաւ և մեր անյաջող հանգամանքները թող տուին»:՝

Պառնանք պատմութեան, նայենք մենք ով էինք, ի՞նչպէս մեր ոտքը հաղարաւոր մղոնների և բիւրաւոր արգելքների մէջէն մենք զրինք այս երկիրը, ուր սորանէն հարևար տարի առաջ ՚ի սկզբանէ աշխարհի եղել է վայրի զազաններու և կիսավայրենի մարդոց բնակութեան տեղ:

Տասնեւերեքերորդ դարուն կործանուեցաւ Հայոց Բաղրատունեաց թագաւորութիւնը. շքեղաշուք Անի քաղաքը իւր հազար և մի եկեղեցիներով և անհամար շքեղակայ զիւղերով մնաց անտէր. կատաղած արինաճարաւ թշնամին, սովը, մահտաւրածամը և հրկրաշարժը սկսան ամեն

կողմէն հարուածելու և հալածելու հայ ազգին. բայց երբոր առոււտուրն ևս փոխեց իւր ճանապարհը, գործունեայ հայը տեսաւ որ այլ ևս մարդկային հնար և կարողութիւն չի կայ իւր հայրենիքի մէջ կենալու: Հայաստանը սկսաւ ամէն կողմէն դատարկուելու. հայերը խմբովին սկսան դուրս ելթալ հայրենի երկրէն, ոմանք դէպի հիւսիս, այլք դէպի հարաւ. իսկ Շիրակ գաւառի բնակիչները, այսինքն՝ Նոր-Նախիջևանցոց նախորդները, գնացին նախ էթիլ (Վ.օլգա) ասած գետի եզերքը թաթարի Ասիի-Սարայ ասած քաղաքը և այնտեղէն ուղեղ գնացին դէպի Խրիմ: Այս որ կ'ասեմ, օրէս 600 տարի ասաջ կատարուած բան է:

Երբ որ մեր պապերը Խրիմ հասան, նոքա առաջին նուազ կարծեցին թէ՛ զտեւն իրենց սիրական հարազատ Շիրակ գաւառը. վասն զի ևս ինքս բաղդ ունեցայ

աչքովս տեսնելու, որ կլիմայական մեծ նմանութիւն կայ հայրենի Շիրակի և օտար Խրիմի մէջ, — նոյն պողաբերութիւնը հողին, նոյն մաքրութիւնը օդին, նոյն յատկութիւնը ջրին և նոյն բարեխառնութիւնը եղանակներուն: Մեր պապերը Խրիմ — ասասին ցայն աստիճան սիրեցին, որ կամեցան բոլորովին դարձնել այն իրենց համար նոր հայրենիք, և որպէս զի հինի կարօտը այլ ևս չի քաշեն՝ հիմնեցին նորա մէջ նոյն անուամբ զիւղեր, վանքեր և եկեղեցիներ. *) ևս առաւել կ'ասեմ՝ նոքա բանը այնտեղ հասուցին, որ մի կարճ միջոցի մէջ սկսան առանց որ և է նշանաւոր փոփոխութեան նոյն կեանքը վաբելու օտար Խրիմ-ատափի մէջ, ինչ կեանք

*) Գաղթական խրտիցիները (Նոր-Նախիջևանցոց պապերը) Դօնի ափ տեղափոխուելով, նոյն բանը արին Նոր-Նախիջևանայ և շրջակայքի մէջ:

որ կը վարէին հարազատ Անիի մէջ և նորա շրջակայ տեղերը: Այս բանին ևս ինքս ապահատես վկայ եմ:

Հայ ազգը, պէտք է ճշմարիտը խոստովանել, մի զարմանալի յատկութիւն ունի, որից զուրկ են աշխարքիս երեսը կեցող ամեն ազգեր. հայը ուր և երթայ, երբ որ միանգամ սիրեց իւր բնակած տեղը, այնպէս շուտ հիմք կը դնէ այնտեղ, այնպէս խորունկ արմատներ կը ձգէ, այնպէս շուտ կը ծլի կը ծաղկի և իւր չորս քովի ամայի անապատը այնպէս շուտ կը ծաղկեցնէ ու կը կենդանացնէ և ինքը իւր ընտանիքով այնպէս կը բարեբաղդուի ու կը բազմանայ, որ աշխարհ կը զարմացնէ և օտարներու կատաղի նախանձը բարկութիւնը կը շարժէ իւր դէմ:

Բանը այսպէս կը պատահի: Կուզայ մէկ հեռաւոր գեղ, կամ մէկ քաղաք, կամ մէկ աշխարք մէկ հայ մարդ, նախ և ա-

ռաջ վիզը ծռած, երեսը տրտում և ինքը ամեն կերպ թշուառութենէ հալածուած, և ամենի զուլթը կը շարժէ իւր վրայ: Վրայ մէկ տարի անցած չանցած մեր ծուռ վեզ հայը արդէն ունի մի փոքրիկ առուստուր, միւս տարի, նայես, այդ մարդը արդէն ընտանիք ևս ունի. այլ ևս մի տարի անցած՝ նորա ընտանիքը փոքրիշատէ ապահովուած են. այնուհետև քանի կ'երթայ՝ այդ հայի գործը աւելի և աւելի կը բարւոջուի. քանի մի ժամանակէն, նայես, մին մինի ետեւէ կուգան ուրիշ հայեր և նոյն տեղումը կը սկսեն իրենց գործը հիմնելու և կարգի կանոնի բերելու: 10—20 տարիէն այդ հայերը այնքան կը շատանան, որ քահանայ, տիրացու և հայ վարժապետ կը բերեն և հայոց եկեղեցի կը շինեն այն տեղն. իսկ նորակազմ ժողովուրդի գործը զնալով զնալով այնպիսի յաջողութիւն կը ստանայ, որ այնտեղի բնիկները կը սկսեն

այդ նորեկ հայերին նախանձել, չարամոնել, վրաները հազար ու մէկ սուտ ամբաստանութիւններ անել: Ինչո՞ւ: Գորա պատճառը այն է, որ մեր հայը աչքաբաց մարդ է, մեր հայը կորչելու մարդ չէ, ինչպէս որ մի անհատը, այնպէս ևս ամբողջ ազգը: Այնուհետև կը սկսուի բնիկ ժողովուրդի կողմանէ ընդհանուր հալածանք մեր խեղճ հայի դէմ: Նորան կ'անուանեն խարդախ, էքսփլոտատաթաթօռ, այսինքն օտար մարդոց իւր շահերի համար ծառայեցնող, կը խլեն հայէն նախ զանազան արածութիւնները և յետոյ կը խլեն նորա մարդկային իրաւունքներն ևս:

Ա. հա՛ կարճիկարճոյ պատմութիւնը մեր հայ զաղթականութեան թէ Պարսկաստանի, թէ Տաճկաստանի, թէ Ահաթանի, թէ Խրիմի, թէ Աւստրիայի և թէ Հնդկաստանի մէջ:

Թ. Է և Հայաստանը երբէք հանգստու-

թիւն ունեցած չէ իւր ոխերիմ թշնամիներէն — Պարսիկներէն, Յոյներէն և Արաբներէն. բայց մեր աշխարհի վերջին կործանման պատճառը եղաւ Խալմուխ ազգը, որ XII դարուն մարախի (չէկիրիկէ) նման փռուեցաւ բոլոր Ասիայի և Եւրոպայի մէջ. ուր որ ոտքը դրեց թագաւորութիւններ կործանեց, քաղաքներ այրեց, աւերեց և հողի հետ հաւասարեցուց: Ժողովուրդին հարիւր հազարներով մորթեց, կնիկները ու ակջիկները գերի տարաւ, և նոցա ունեցածը իրեն սեպհականութիւն դարձուց:

Խալմուխ ազգը, որ Եւրոպային յայտնի է զանազան ժամանակ երբեմն Հոնք, երբեմն Մոզալ կամ Մօնղոլ, երբեմն Խազար և երբեմն Թաթար անունով, քանի քանի տեղ հաստատեց մէկմէկէ անկախ խանութիւններ, որոնց մէջ նշանաւորներն են՝ Խրիմի խանութիւնը, Ոսկի-Սարայի խանութիւնը, որ կար վոլգա կամ էթիլ գե-

տի ցածի կողմերը և խաղանի խանութիւնը: Հայերը որ ամեն յաղթուած ազգերու մէջ ամենէն աչքաբացն էին, բարի համարեցին խոհեմութեամբ զուխները ծռել, քան թէ անվերջանալի և անպտուղ կռիւ ունենալ յաղթող խա ՚ն ՚ն հետ. նոքա շուտ հասկացան բանի էութիւնը. անմիջապէս սկսան բարեկամական յարաբերութիւններ կապել նոցա հետ, և այդ կերպով թաթարներու ձեռքը զրտնուած երկիրներու մէջ դարձան զլիաւոր և ամենաճարպիկ վաճառականներ, և քիչ ժամանակուայ մէջ նոցա կողոպտած հարստութեանը իրենց արդար վաստակով տէր եղան:

Սեր պապերը դուրս գալով Անի քաղաքէն և նորա շրջակայ տեղերէն, նախ քաշուեցան Ոսկի-Սարայ, Վճղա գետի մօտ՝ և ապա խմբովին գնացին, ինչպէս վերըր յիշեցինք, Խրիմ-ատասի ասած տեղը, ու

նոքա յոյս ունէին ոչ միայն ծաղկած առուտուր ունենալ, այլ և Խրիմի պատուական հողի վրայ հաստատուն բնակութիւն հիմնել, և բացի առուտուրէն ուրիշ օգտաւէտ զբաղմունք ևս ձեռք բերել, ինչպէս զորօրինակ՝ հողագործութիւն, այգեգործութիւն, պարտիզպանութիւն, խաշնարածութիւն, գանազան ձեռարուեստներ, և այլն, և այլն, և այլն, մինչ Վճղայի մօտ դանուած արօտատեղիների վրայ մնալով, նոքա կարող էին միայն թափառական կեանք վարել, ինչպէս որ կը վարեն մինչև այժմ խալմուխները, խըրիմները և ուրիշ վրանաբնակ խաշնարած ազգերը: Այժմ, յուսամ, մեզ հասկանալի եղաւ, թէ ինչո՞ւ մեր պապերը, իրենց աշխարհէն, Անիէն, դուրս գալով՝ եկան և թաթար ազգերու զրաւած երկիրներու մէջ դադրեցան:

Երբ որ անեցիք մեր պապերը Խրիմ-ատասի ոտք զրին, անմիջապէս փուռեցան

նորա բոլոր քաղաքների մէջ . զուցէ ինք-
ներն ևս նոր նոր քաղաքներ շինեցին այն-
տեղ (պատմութիւնը այս մասին պարզ չե-
ասիլ) և իրենց ազգային սովորութեամբ
շինեցին եկեղեցիներ, կարգի կանոնի բերին
առուտուրը, Կիրէյ . խոսներէն գանազան
իրաւունքներ և արտօնութիւններ ստացան
և զլիաւորապէս օրհեցին այն քաղաքները,
որոնք ծովի (Սև ծովի և Ազախի ծովի)
մօտ գալով խիստ յարմար էին նոցա ա-
ռուտութիւն, և մանաւանդ նոքա խիստ
բազմացան և հզօրացան Քէֆէ (Ֆէօդոսիա)
ծովեզերեայ քաղաքի մէջ . և հազիւ թէ
երկու հարիւր տարի անցել էր այն օրէն,
երբ նոքա որբի և նժգեհի նման սոքերը
գրել էին Խրիմ, յանկարծ նոքա օտարու-
թեան մէջ ցայն աստիճան հզօրացան, որ
XV XVI դարերու մէջ Խրիմը կասուէր
Armenia maritima, որ կը նշանակէ՝ Մու-
վային Հայաստան: Խրիմի մէջ հայերը ու-

նէին ոչ միայն անթիւ եկեղեցիներ, վան-
քեր ու զիւղեր, այլ և հայոց զօրք և հայ
ամրոցապետ, քօմէնտան թ: Գիտցողք
միտքը թող բերէ Գաբրէլ ամրոցապետի և
նորա Շուշան անունով կնկայ ոսմանթի-
քական և աղետալի պատմութիւնը:

Ի հարկէ, զուր լսած կը լինիք, որ թէ
Խրիմի, թէ Երևանի զաւառի և թէ
Ղարսի նահանգի ուսներէն ասնուելու
զլիաւոր պատճառը հայերն էին. և կան
մարդիկ, որ մեզ հայերուս այդ մասին կը
բամբասեն: Ըստ զիպաց այդ և այդպիսի
բամբասանքներուն ևս կը կամենամ այս-
տեղ երկու խօսք ասել:

Հայոց ազգի բնաւորութեան մէջ երկու
բան նկատուած է. մէկ որ՝ հայերը որեւէ
տիրող ազգի ամենահաւատարիմ՝ ծա-
ռաներն են. և երկրորդ՝ հայերը եղան
պատճառ կործանման շատ ազգերու թա-
զաւորութեան: Այնպէս չէ՞ որ այդ երկու,

իրար հակառակ բանի մէջ կայ իբր թէ
անհասկանալի հակասութիւն: Եթէ՝ ա-
ռաջինը մեր ազգին մեծ պատիւ կանէ,
երկրորդը, ընդհակառակն, սաստիկ ան-
պատուութիւն է մեզ: Բայց իրօք այդպէս
չէ: Հայ ազգը ծաղկեցուց Պարսկաստան,
Տաճկաստան, Վրաստան, Հնդկաստան, Լե-
հաստան, Խրիմ-ատասի, և այլն. և դար-
ձեալ հայ ազգը եղաւ զլիաւոր պատ-
ճառը անկման Պարսկաստանին, Տաճկաս-
տանին, Վրաստանին, Խրիմին, և այլն:
Եթէ հայի առաջին գործը, այսինքն՝ իւր
կեցած աշխարհը ծաղկեցնելը և նորա կա-
ռավարութեան հաւատարիմ հպատակ
լինելը գովել է, ուրեմն երկրորդը, այսինքն
կործանման պատճառ լինելը պախարակելի
է, այնպէս չէ: Ո՛չ. հայ ազգը ոչինչ
մեղք չունի այդտեղ: Լսեցէք մեկնու-
թիւնը:

Հային ճանաչելով հեզ, աշխատասէր,

շխտակ, ճարպիկ ժողովուրդ, ամեն օտար-
ազգի թագաւոր զանազան արտօնու-
թիւններով իւր աշխարհը կը հրաւիրէ,
որ նա գայ և իւր խնկրով, ձեռքի ճար-
պիկութիւնով և տնտեսական կառավարու-
թիւնով ոչ միայն ծաղկեցնէ իւր երկիրը,
այլ և իւր համազգի հպատակներին քա-
ղաքականապէս դաստիարակէ և կրթէ իւր
կենդանի օրինակով: Հայը, ինչպէս վերը
յիշեցինք, մի կարճ ժամանակի մէջ, ոչ
միայն իւր տնական գործը կը բարւոյնէ,
այլ և երկրի զանձին և հարստութեան
տէր կը դառնայ ու կը հզօրանայ, և ընդ
նմին հաւատարիմ կը մնայ իւր կրօնին և
ազգային աւանդութիւններուն. հայը չի
խառնուիլ օտար ազգի հետ, արհամար-
հելով նորա խոստացած ամէն հրապուրիչ
օգուտները և իւր ազգութիւնը չի ուրա-
նալ: Այս հանգամանքը, որ ինքը ըստ
ինքեան շատ օրինաւոր և զովելի բան է,

խեղճ հային կասկածելի կը դարձնէ օտար ազգերու աչքին. նախանձը և անհիմն երկիւղը կը ստիպէ նոցա վատ աչքով նայելու հայերի վրայ. իսկզբան նոքա զաղտուկ, և ապա յայտնապէս կը սկսին հալածել հայինք նեղել, տուած արտօնութիւնները յետ խել, մէկ խօսքով երեկուայ իրենց բարեկամին և ամենահաւատարիմ հպատակին այսօր թշնամի և հաւատադրուժ կը ձանաչեն. արդարութեան դռները կը փակեն նորա առջև, ձեռքի հարստութիւնը ծածուկ կամ յայտնապէս կը յափշտակեն խեղճէն. նորա լլկողին, մինչև անգամ նորան հրապարակի մէջ սպանողին իբր թէ չանտողը կը ձևանան և կատաղի զազանի նման կը հալածեն նորան: Այս դառն վաճակի մէջ ի՞նչ կը մնայ անել ողորմելի հային: Ո՛չ ապաքէն մի հղօր ազգի պաշտպանութիւնը գտնել այդ իրեն հալածող ազգի և իշխանի դէմ: Ահա ինչ

չով կը մեկնուի Ռուսերու դէպի Սրբիմարշաւանքի մի մասն ևս:

Այսպէս՝ հայը կործանեց վրաստանը պարսից ձեռքով, Պարսկաստան՝ ռուսաց ձեռքով, Սրբիմար՝ տաճկաց ձեռքով և Տաճկաստանը՝ յարձեալ ռուսաց ձեռքով: Հայը ի՞նչ է մեղաւոր, որ նորա տէրերը ոչ զլուխներու մէջ խելք և ոչ սրտերու մէջ գուժ չունին: Ուրիշ ի՞նչ կը մնար անել հային:

Այս օրէս ուղիղ հարիւրկտասը տարի առաջ, այսինքն 1769ին Ռուսաց Նկատարինէ կայսերուհին պատերազմ յայտնեց Տաճկաստանին. Սրբիմար այն ժամանակ Սամանցիներու ձեռքի տակ էր վասսալական յարաբերութեամբ: Առաջին նուազ ռուսաց զօրքը ազատեց Սրբիմար տաճկաց ձեռքէն, իսկ երկրորդ անգամ Սրբիմար ռուսաց սեպհականութիւն դարձաւ: Ահա այս երկրորդ անգամին էր, որ հայերը ցանկու

Թիւն ունեցան գաղթելու Խրիմէն և իրենց ցանկու թիւնը կատարեցին: Յաւիտենական մոռացման տանք մի քանի անձանց աւուաններ, որոնք իրենց անցաւոր փառքի, պատուի և մանր շահերու համար մի ամբողջ ծաղկած ժողովրդի վիճակը և ապագան մահու վտանգի մէջ ձգեցին. նոցա դատաւորը թող լինի անաչառ պատմութիւնը, իսկ նոցա պատուհասը՝ ասպազայ սերնդի յաւիտենական եպերանքը: Այս օրուայ օրս խօսելու բան չէ՞ լսուարին, թէ վատ բայց ինչ արին, ինչ չարին՝ բանի վերջը այն եղաւ, որ նոքա թողուցին իրենց ծաղկեալ վիճակը, թողուցին իրենց բարեկազմ առուտուրը, թողուցին իրենց մեծ և արդիւնաբեր կալուածները և 1776ին ելան տեղերէն ¹⁾ և մի տարիի

¹⁾ Գաղթականները ոչ ամենքը միասին դուրս եկան Խրիմէն, այլ մասն մասն, և ոչ միևնոյն

չափ թափառելով զանազան տեղեր և մի ձմեռ անցնելով Նկատերինոսուա գաւառի Սամար (այժմուայ Նօվօ-Մօսկովսքը) աւսած տեղը, անտանելի նեղութիւններ կրելով, 1777-ին եկան այժմուայ Նոր-Նախիջևանի տեղը՝ Գոնի աջ և բարձրադիր կողմը, և ստանալով իրենց խոստոյած արտօնագիրը (վրի վելլեկիան) օրինապէս հիմք դրին քաղաքին 1779-ին: Ահա այդ նշանաւոր օրէն մինչև այս օ

ժամանակ, այլ մի քանիսը շատ առաջ, իսկ միւսները շատ յետ. և ոչ ամենքը միաբան էին այդ մասին, այլ կէսը նոցանէն կ'ուզէր գաղթել և կէսը չուզէր. գաղթականութեան դրդիչ պատճառը (չարժառիթը) ոչ ժողովրդի նեղութեան, այլ մի քանի խորամանկ աղաների և եկեղեցականների փառասիրութեան մէջ էր: Գաղթականները մեծ ու անդառնալի նիւթական և բարոյական վնասներ ունէին: Այսպէս է առհասարակ խելօք, բան հասկացող ծերերի կարծիքը:

րուայ օրս անցաւ ուղիւ Հարիւր տարի,
որ մենք այսօր կը տօնենք մեծ ուրախու-
թեամբ և մեծ հանդէսով :

Աւանդութիւն կայ, որ ի հարկէ, դուք
ամենքդ ևս լսած կը լինիք, որ մեր պա-
պերուն թոյլ տուած էր նոր գրաւած եր-
կիրներու մէջ ուր և կամենան՝ բնակուին,
և մեր պապերը յատկապէս այս տեղը
ընտրեցին երեք պատճառաւ, նախ որ՝ Գօնի
ձուկը չափազանց առատ էր ¹⁾, երկրորդ՝
Գօնի կաղմած կղզիի (ատա) վրայ բուսած
կղէզը (խամիշ) անպատմելի շատ էր, իսկ
երրորդ՝ աղբիւրի (չօռխախ) ջուրը իւր
համով կը յիշեցնէր նոցա Խրիմի անուշ
ջրերը, որին սովորել էին ²⁾ :

¹⁾ Հին մարդոց թողած աւանդութեամբ Գօնի
ձուկը այնքան առատ էր, որ ոչ թէ ուռկա-
նով կամ ակիշով՝ կը բռնէին, այլ հասարակ
թիւով կ'առնուին ձուկը ջրէն և ցամաք կը
ձգէին :

²⁾ Նախիջևանի աղբիւրի (չօռխախ)

Նախիջևանի Հասարակի կաղմութեան
մի հանգամանք ևս մեծապէս նպաստա-
մատոյց եղաւ, որի վրայ մենք այնքան ու-
շադրութիւն չենք դարձրել, որքան որ
պէտք էր: Կարդացողին ձանձրութիւն չը
պատճառելու համար՝ ես կարճ խօսքով կը
մեկնեմ այդ հանգամանքի որպիսութիւնը,
որ մի օր մեծ լոյս պիտի ծագէ մեր տե-
ղական պատմութեան վրայ, մանաւանդ
անցեալին:

Ինչպէս շատերուն յայտնի է, XVIII
դարը երեւելի է Փրանսիական ազգի մէջ մի

ջուրը, իւր մէջ պարունակելով կրային մա-
սունք, գործածողներին, բժիշկների ասելով,
օգտաւէտ է այն մասին, որ պահպանում է անդ-
լիական ցաւէն, որի զլխաւոր պատճառն է
մարդուս ոսկորների մէջ կրային բազադրու-
թենէ զուրկ լինելը: Իսկ լուացքի, պարտէզ
ուռոգելու և թէյ պատրաստելու համար շատ
վատ յատկութիւններ ունի նա:

նոր փիլիսոփայութիւն ծագելով, որ նախապատրաստեց ստրկացած ժողովրդին պահանջել թագաւորներէն հպատակներու համար այնպիսի օրէնքներ, որով կարող լինէին նոքա առաւել երջանիկ վիճակի հասնելու: Այդ փիլիսոփաները պատմութեան մէջ յայտնի են Էնցիքլօպեդիստների (Encyclopediste) ընդհանուր անունով, որոց մէջ գլխաւորներն էին՝ Վօլթէրը, Ժան-Ժաք—Ռուսսօն, Գալամբէռը, Գիդօն, Մօնթէպիւն և հարիւրաւոր ուրիշները, որոնք մերձաւոր բարեկամ և մշտական թղթակից էին Մեծ Եկատարինէին, և միշտ խորհուրդ կուտային նորան փոխել իւր հպատակների կառավարութեան ձևը: Երբոր գրեթէ Եւրոպայի ամեն թագաւորներն կը հալածէին այդ փիլիսոփաներուն, միմիայն հեռատես Եկատարինէ կայսերուհին հասկացաւ նոցա իմաստուն գաղափարները: Նոցա սուլած շատ ուրիշ խորհրդների մէջ

ջէն իմաստուն կայսերուհին երկու բանի վրայ առանձին ուշադրութիւն դարձուց: Նախ՝ բազմացնել իւր հպատակներու թիւը և երկրորդ՝ տալ նոցա այնպիսի կառավարութիւն, որ մօտիկ լինէր նոցա առօրեայ պիտոյքին, սովորութեանց և մտաւոր զարգացման. և այդ նպատակաւ նա հրատարակեց «Հրահանգ նոր Օրէնսդրութեան» գրուածքը, որի իմաստը այն էր, որ ամէն ժողովուրդ իւր երեսփոխանների ձեռքով ինքը գրէ իրեն հարկաւոր օրէնքները և իւր ընտրած մարդոցմով կառավարուի: Այս բանի հիման վրայ է, որ մեր պապերը հրապուրուեցան թողնել Խրիսթ և Ռուսաստան գաղթել, և բարեխօսութեամբ ու զործակցութեամբ Արղութեան Յովսէփ արքեպիսկոպոսին և վեհազնեայ Ղազարեանց, ինչպէս կ'երևի պատմական աղբիւրներէն, ստացան իրենց հռչակաւոր արտօնագիրը որն բերեց նոցա Պետրոս վարդապետը և

նորա հետ գնացած ուրիշ երեսփոխաններ, և որով կառավարուեցան Նոր-Նախիջևանցիք մօտ ի մօտոյ 80-85 տարի:

Մեր պապերը Խրիմ-ատասիէն դուրս գալով, իսկոյն չէ հասան այժմեան մեր կեցած տեղը. նոքա բաւականին ժամանակ տեղէ տեղ աստանդական թափառեցան՝ իրենց համար ըստ ամենայնի յարմար տեղ փնդրելով, և ինչչէս որ արդէն մի անդամ յիշեցի, նոքա Սամար ասած տեղը ձմեռ անցուցին և անհամար գերեզմաններ ետևներէն թողուցին: Աւանդութիւնը կ'ասէ թէ՛ Խրիմէն զաղթողները 15,000 հոգի էին, իսկ Նախիջևանի հողը վրայ հասնողները միայն 2000 անուրբ՝ այսինք մօտ ի մօտոյ 7000 հոգի. կը նշանակէ կէսէն շատ պակաս: Քաղաքների և տների յարմարութեան ընտելացած հայերը երկար միջոց ստիպուած էին ամալի անապատների մէջ կենալ և խարխուռ սայլերի (թա-

շիքէ) մէջ պատսպարուիլ թէ ամառուայ անտանելի սօթին¹⁾ և թէ ձմեռուայ անհանդուրժելի բուքին²⁾ ու սառնամանիքին³⁾: Յաւալն պատկերներ, աղետալն պատմունքութիւններ: Ինչ և իցէ: Բանի վերջը այն և դաւ, որ մեր ողորմելի պապերը հասան իրենց «աւետեաց երկիրը» և հիմքը (թէ մէլ) դրին Նոր-Նախիջևանին:

Եկաւ որ հայերն էին Քէֆէ, Խարասու, Պահչիսարայ, Կէօզլէվ, Ախ-Նար, Օր, Էսկի-Խըրմ և ուրիշ քաղաքներէն և նոցա շրջակայ գեղերէն: Ամէն քաղաքացի կ'ուզէր իւր համար ջոկ (պախշա) թաղի (մահալա) մէջ կենալ. բայց ամենքն ևս աչքերը ձգել էին Սուրբ-Նիկողոսի թաղին, և կ'ու-

1) Տօթ, ամառուայ սաստիկ տաքը, -²⁾ Բուք, քամիով ձիւն դալը, պօռան, 3) Սառնամանիք, ձմեռուայ սաստիկ ցուրտ, չաթլամա այեազ:

զէին այնտեղ շէնել իրենց տուները: Սորա
ակներև պատճառը այն էր, որ Ստամպոլի
և Տրապիզոնի նաւերը (կէմի) կուզային և
ուղիղ Գօնի այնտեղի եզերքի (քէնար) մօտ
խարիսի կը ձգէին: Մեր պապերը մեզմէն
շատ լաւ հասկացել էին ծովային առուտուրի
անթուելի օգուանները: Քէֆէցիք որովհետև
Խրիմցի դաղթականներու մէջէն ամենէն ա-
կանաւորները (պէլլե) կը համարուէին,
առաւելապէս կը ցանկային ձեռք ձգել այդ
թաղը. իսկ միւսները յօժար չէին. մէջերը
ընկաւ կազ ու կոխ և անբաւականութիւն.
հարկ եղաւ ընդհանուր հաւանութեամբ
վիճակ ձգելու: Զգեցին վիճակը (շու-
պաղա), որ ընկաւ Պահչիսարայցիներու
վրայ. Քէֆէցիները սկսան վիճելու (ճէնկ
անել), թէ վիճակը անարդարութեամբ
ձգուելէ. նորէն ձգեցին վիճակ և նորէն
Պահչիսարայցիներու բաղըը բանեցաւ. և
այդ կեպով բաղուաւոր Պահչիսարայցիները

ընակուեցան Սուրբ-Նիկողոսի թաղը. իսկ
մնացածները տեղաւորուեցան ընդ երկայնու-
թիւն Գօն գետին (եալին), առաւել ջրի
մօտ հիմնելով իրենց տուները: Քանի մի
տարիէն, կ'ասէ տեղական աւանդութիւնը,
գետի միւս ափէն, գիշերով, աւազակներ
եկելեն, մտել են մի նշանաւոր մարդու
տուն, բոլոր բնակիչներին սպանել են և նոցա
ինչքը կողոպտել են (թալնել են). և այդ
չարաշուք արկածքէն (պէլա) վախեցած,
այնուհետև Նախիջևանցիք թողել են գետ-
ափը (եալին) և քաշուել դէպի վեր.
այնու ամենայնիւ այժմուայ մազիստրատէն¹⁾

¹⁾ Տէրութեան նոր կարգադրութենէն յետ
Ն. Նախիջևանի դատաստանական գործերը
ենթարկուելուց փոփոխութեան, առաջուայ
դատարանը, մազիստրատը, ևս դատարկուե-
ցաւ, և նորա շէնքի մէջ այժմ գետեղուած է
Ոստիկանութիւնը (փօլիցիան), բայց ժո-
ղովուրդը, ըստ հին սովորութեան, դարձեալ
մազիստրատ կ'ասէ:

վեր գնացած չեն: Պարոն Խաթունեանի տունը եղել է առաջուայ չէթիւն (դաշտավայր) տեղը իսկ բժիշկ Տիգրանեանի տան տեղը, քաղաքէն դուրս լինելով, նշանակուած է եղել գործարանների (զավոտ, Ֆապուիքա) համար: Այժմուայ շուկան ասուել է Շօռ-պազար, բայց մէջը առուտուր եղած չէ: Առաջուայ շուկան (պազար) գտնուել է Սուրբ Նիկողոսի թաղը, ժամէն դէպի վայր:

Խորիմցի գաղթականները հետերը շատ մեծ հարստութիւն բերած չեն, բայց ամենքը ընդհանրապէս հետերը բերել են շատ պղնձէ (փախուռ է) ամաններ և, ըստ երևոյթին, այդ է եղել շատերի միակ հարստութիւնը: Պահջիսարայցիներէն քանիսը ունեցել են խաշինք (ոչխարի սիւրիւ) իսկ քէֆէցիները ունեցել են Ստամպոլի և Անատոլուի (Փոք-Ասիա) հետ առուտուր, որից գաղարած չեն նաև Խորիմէն Նա-

խիջևան տեղափոխուելով: Մինչև Կոսկովե հետ սերտ յարակցութիւն ունենալը Ստամպոլէն բերել են այն ժամանակուայ երևելի կերպասները (խուժաշ), ինչպէս՝ Մանիցա-պաճա, Շամ-պաճա, Խութնի, և այլն, իսկ խարէն (մուռուռ է) կը բերէին, եղել է, Լեհէն: Լեհը, թէև մեր իմացածովը փոշեաք կամ փոյլշա կը նշանակէ, բայց մեր պապերը Պարտիչովա (Бердычевъ) կամ նորա մօտի երկիրները կը հասկանային:

Մեր պապերը զուտ ոսկիով և արծաթով կարելի է այնքան հարուստ չէին, բայց «ոսկի ապրճանը» ձեռքերը ունէին միշտ: Խորիմցիք երևելի արուեստաւորներ էին իրենց ժամանակի համար: Նախիջևան 30-35 տարուայ քաղաք էր, որ արդէն ունէր վեց եկեղեցի, մի վանք, դատարան (մագիստրատ), անհամար խանութներ

ու կրպակներ և երևելի վաճառոց ¹⁾ (պէ-
զէ սթէն): Նշանաւոր հարուստները (զէն-
կին) արդէն տասներով կը համարուէին
մէջերը, իսկ միջակ հարստութիւն շատերը
ունէին: Իսկզբան Նախիջևանի մէջ գրեթէ
եղած չէն չքաւոր, աղքատ, մուրացկան:
Այս փարթամութիւնը գտել են մեր պա-
պերը ոչ շնորքով առուտուրին, այլ ա-
րուեստին: Այն ժամանակուայ արուես-
տաւորներն էին ոսկեթել ժապաւինագործ
(սըրմաքէշ), կաշեգործ (սէտիճի),

1) Նախիջևանի մի ժամանակուայ հռչա-
կաւոր և այժմ անշքացած և դատարկուած
վաճառոցը շինել է Աբրամեան անունով մի
աղնուական, որն յետոյ նորանէն քնել է Պո-
ղոս Խաթրանեանը: Նախիջևանի նախկին
առուտուրը գովելու համար կը պատմուի, որ
պէզէստէնի մէջ խանութ ունենալու համար
մարդիկ մինչև հազար ուրբի կէտիք կու-
տային մին մինի:

հիւսն (տիւրկէր), քարահատ (թաշ-
ճի), կղմնտրագործ (քիրէմիճի), ա-
ղւեսագործ (թուլաճի), խաղախորդ
(տապախ), կոշկակար, մուճակագործ
(թիքիճի), ջըհոր փորող (խուլիճի),
երկաթագործ, դարբին (տէմիճի), ա-
նագագործ (խալայճի), ոսկերիչ (խու-
յիմճի), մունետիկ (տէլլալ), հացագործ
(փուռուռնճի), համետագործ (սա-
րաճ), և այլն, և այլն, և այլն:

Արուեստաւորները ունեցել են իրենց
էսնաֆը և իրենց էսնաֆ-պաշին որն
կրնարուէր ընդհանուր հաւանութեամբ
և կը կատարէր նոցա դատը ու դատա-
տանը: Յանցաւորների պատիժը և կարօ-
տեայներու օգնութիւնը նմանապէս կուտար
էսնաֆ-պաշին. այն ժամանակներէն մնա-
ցած արժանահասաւ ծերերուն ասելովը
այդ ձև կառավարութիւնը շատ կը նպաս-
տէր արուեստներու ծաղկելուն: Վերջացաւ

էննաՅութիւնը, թուլացաւ հայի ա-
րուեստը, դադարեցան օտարները զարմա-
նալու և դովելու հայի ճարպիկութիւնը
(չէպէր Թուրք) և պղքատացաւ
Նոր-Նախիջևանի միջնակարգ ժողովուրդը:
Վայ այն ազգին ու քաղաքին, որն չունի
փարթամ միջնակարգ ժողովուրդ: Միջնա-
կարգ ժողովուրդի ¹⁾ ձևը փաստակօ՞ղէր,
որ շատ հազարներէ փող (ստակ) ներս
կը բերուէր Նախիջևանի մէջ: Հարուստներէ
գեղև ապրուստի փողը միշտ կ'երթայ այն-

1) Լուսաւորիչ եկեղեցիի ահագին քառ-
կուսի հրապարակը (մէյտան) շրջապատած
էր մի ժամանակ բազմամարդ, իսկ այժմ դա-
տարկուած երկկարգ կրպակներով, ուր 40
տարի առաջ կ'աշխատէին հազարաւոր արու-
եստաւորներ, որոց ձեռագործը ոչ միայն կը
լցնէր քաղաքացոյ պիտոյքը, այլ Նախիջևա-
նի շրջակայ քաղաքներին ու գեղերին կը հայթ-
հայթէր զանազան պիտանի ապրանք:

տեղ, ուր կը շինուին կը պատրաստուին
գեղևութան՝ առարկաները:

Նոր-Նախիջևանը իւր հիմնարկութեան
առաջին օրէն ունէր բաւականին հաս-
տատուն և արդիւնաբեր առուտուր, թէև
այդ առուտուրը այնպէս տարածուած չէր,
ինչպէս որ մեր օրերը: Ինչպէս որ վերը
յիշեցինք, Քէֆէցիք հեանքը բերկէին
Ստամպոլի և Անատոլոյի առուտուրը, ու-
րիշները գեռ ևս խրիմ եղած ժամանակ-
ները բուռնանին ժիր առուտուր ունե-
ցել են Դոնի խաղախներու հետ, ինչպէս
զորօրինակ՝ Մահտեսի Յարութիւն Խաթ-
ռան - Օղուն և նորա հետ այլ ևս վեց
ուրիշ ընտանիք, որոնք Նախիջևանցոյ
գաղթելու միջոցին գտնուելով շին-Քիր-
ման (Старый Черкасѣ) քաղաքը) չուն-
կան շուպաղայի մէջ, և երբ քաղաքները
նոցա կը ստիպէին քաղաք գրուելու, նոքա
թողին Քիրմանը և եկան խնդրեցին նո-

րեկ Նախիջևանցիներուն, որ իրենց ևս բնակութեան համար տեղ տան՝ Նոր - Նախիջևանի մէջ: Բարկացած Նախիջևանցիք պատասխանեցին նոցա. Ո՞րտեղ էիք այսքան ժամանակ, թապուռ - պողաններ, ի պատիժ ձեր անհոգութեանը դուք մեր թաղերուն (մա հլանն րուն) մէջ տեղ չունիք, գնացէք Շօռ - պողարը բնակուեցէք, որ «խելքերդ կօլօխներդ գայ»: Եւ նոքա գնացին այժմուայ տեղը, այսինքն շուկայի հիւսիս - արևմտեան կողմը բռնեցին՝ խամիչէ (եղէզն) պատ բռնելով ստացած տեղերուն չորս պտուտը ¹⁾:

1) Նախիջևանը ունի Բարձրագոյն հաստատուած յատակագիծ (план) որով նորա թէ փողոցները և թէ կողմնափողոցները ձգուած են ուղիղ գծերով արևելքէն դէպի արևմուտք ընդ երկայնութիւն Պօն գետին. քաղաքը բաժանուած է հաւասար մեծութեամբ թաղերու: Շուկայի և ժամերու համար թողու-

Յուսամ, խօսքս չախազանցութիւն չի համարուիլ, եթէ ասեմ թէ՛ Մոսկով իւր առուտուրի հռչակով շնորհասպարտ է մեր հայերուն, իսկ հայերու մէջ զլուաւորապէս Նոր - Նախիջևանցիներուն, որոնք իրենց ժիր գործունէութենով այդպիսի մեծ շարժումն տուին նորա առուտուրին. բայց ես յատկապէս չեմ կարող ասել որ թուականին և ի՞նչ անձինք առաջին անգամ օտքերը Մոսկով դրին և Մոսկովի հետ առուտուր բացին, բայց հաւանական է որ շատ շուտ սկսեցին, վասն զի ակնարկութիւն կայ, որ Նախիջևանի հիմնարկութենէն շատ տարի չանցած, արդէն նոքա կը բերէին եղել է Վեհազնեայ Վաղարեանց

ցած են բաւականին ընդարձակ քառակուսի հրապարակներ: Թերևս այդ իսկ է պատճառը՝ որ օղը և քամին կանոնաւոր խաղալով նորա ուղղագիծ փողոցների մէջ, քաղաքին կուտայ առողջ պայման:

զործարանի մէջ պատրաստած կերպասի
 (խումաշ) ապրանքը: Իսկ որ ինչ կը
 վերաբերի Մոսկովի, Պետերբուրգի և միւս
 վաճառաշահ քաղաքների հետ ծանօթ
 լինելուն, մենք այս պիտի մտաբերենք, որ
 մեր երեսփոխանները ¹⁾, որոնք զնայելէին
 Պետրոս վարդապետի հետ, հարկէ ստի-
 պուած այցելելէին մայրաքաղաքներին, և
 անշուշտ, ինչպէս վաճառական մարդիկ,
 նկատած կը լինէին իրենց պէտքական ա-
 ոււտուրի հանգամանքը և նոցա որպիսո-

1) Մեր լեզուի մէջ երկու իրար նման, բայց
 իմաստով իրարէ տարբեր՝ խօսք կան, որ է
 երեսփոխան և երեցփոխ, որ միմեանց հետ
 պէտք չէ շփոթել: Երեսփոխան կը նշանակէ
 այն անձը, որ մի մարդումէ, կամ մի ընկե-
 րութենէ և կամ մի քաղաքէ ընտրուած է իբր
 հաւատարմատար, депутатъ, իսկ երեցփոխ կը
 նշանակէ եկեղեցւոյ արտաքին պէտքերը հո-
 գացողը:

Թիւնը իրենց քաղաքակիցներուն պատմած:
 Մահտեսի Յարութիւն Սաթուան - Օղ-
 լուն, ինչպէս վեր յիշեցինք, Նախիջևան
 դաղթիւնն շատ տարիներ առաջ արդէն
 ձեռքը ունեցել է բաւականին ժիր առու-
 սուր, բայց նորա որդին Պօղոսը, նորա
 ժամանակակիցների և յետնորդների պատ-
 մելով, այնպիսի լայնածաւալ առուտուր է
 ունեցել, որ ոչ նորամէն առաջ լուած է
 եղել և ոչ նորամէն ետև մարդիկ կարո-
 ղացել են ունենալու: Աժտէրթան (Աստրա-
 խան), Թայլան (Թաղանթոս), Սիբիր,
 Անատոլու, Ստամբուլ և շատ ուրիշ վաճա-
 ուաշահ տեղեր անդադրում կ'երթային
 նորա ապրանքները (պարի - բարի) և կամ կը
 բերուէին այնտեղերէն: Երևելի Մըկը
 (Մկրտիչ) Փօփօլը, Պասպասինեան Պետրոսը
 և ուրիշ մարդիկ, որոնք յետին ժամա-
 նակները պատուաւոր տեղ ստացան Նա-
 խիջևանի ազաներու մէջ, Պօղոս Սաթ-

ան թղլուի գործակատարներն էին: Իսկ
 երբոր, ինչպէս պատուաւոր քաղնքացի
 պէտք եղաւ Պողոս աղային ուղարկել մայ-
 րաքաղաք Նախիջևանի կողմէն երեսփո-
 խան, և նա թէ իւր սեպհական գործերէն
 7-8 ամիս ժամանակով ստիպուած եղաւ
 հեռանալու և իւր գործի կառավարութիւնը
 յանձնեց յիշեալ Մըկըր ֆօփօվին: Ինչ-
 քաբաց և բանիրուն Մըկըր աղան շուտ
 հասկացաւ Պողոս Խաթուան - թղլուի առու-
 տուրի ճանապարհները. և քանի մի ժա-
 մանակէն իւր ձեռքի շնչին փողովը հաս-
 տատեց Թայղանի մէջ կանոնաւոր քան-
 թօռա, խոշոր առուտուրը (նօմայճիօւ-
 թիւն) իւր ձեռքը առաւ և երկար ժամա-
 նակ վայելեց մեծ հարստութիւն և քա-
 ղաքացւոց պատիւը: Իսկ Թայղանի մէջ
 խոշոր առուտուր բանեցնողները և երկար
 ժամանակ նորամէն մեծամեծ օրուաներ
 (Ֆայաս) ստացողներն էին, կ'ասեն, եր-

կու եղբարք Խօծողուներ՝ Մարտիրոս և
 Գարրիէլը, որոցմէ առաւել յետին ժա-
 մանակները անցաւ Յարութիւն Խալիպովին:
 Այս համառօտ պատմութենէս կ'երևի,
 որ զաղթական հայերը թէև Թաթարի
 ու Նօղայի մէջ մօտ 400 տարի կեցած,
 այսու ամենայնիւ այնքան կոպիտ, ազէտ
 ու բան չի հասկացող մարդիկ եղած չեն
 և եւրոպական խոշոր առուտուրին անծա-
 նօթ չէին. այժմուայ մեր երիտասարդները
 կը կարծեն և կ'ասեն թէ՛ մեր պապերը
 իբր թէ եղել են շնչին զնող — ծախողներ,
 բայց այդ կարծիքը սաստիկ սխալական է.
 մեր պապերը շատ ու շատ հարիւր տա-
 րիներ մեզմէն առաջ ճիշդ և պարզ գա-
 ղափար ունեցել են կանոնաւոր առուտուրի
 մասին: Մէկ ժամանակ շայաստանը մեծ
 հարստութիւն է ունեցել և այդ հարս-
 տութեան պատճառը ոչ միայն երկրի պա-
 ղաբերութենէն ու ժողովոցի արուեստագի-

ատու թենէն է առաջացել, այլ և նորա ժո-
 դովորի մէկ մասի ունեցած առուտուրէն:
 Հին Զուղան, Արզոււմը, նոր Զուղան և
 Քէֆէն զուտ հայկական առևարական
 քաղաքներ էին: Կար ժամանակ, որ վե-
 նետիկ, Արևիկոսնայի, Ամստերդամի, Հրնդ-
 կաստանի, Ստամբուլի և ուրիշ շատ վա-
 ճառաշահ քաղաքներու առուտուրը ըստ
 մեծի մասին հայերու ձեռքն էր: Արեմն,
 չէ կարելի ասել թէ մեր պապերը շոկ
 գնող ծախողներ ու մանր խանութ-
 պաններ էին: Այո, մէկ բան կարողեմ
 աւելցնել սորա վրայ. այժմ փոքրիկ բա-
 ցառութեամբ զրեթէ բոլոր Նախիջևանցիք
 վաճառականներ և խանութպաններ են:
 40—50 տարի առաջ վաճառականների
 թիւը այսքան շատ չէր. բայց լաւ է ար-
 դեօք մեր օրուայ իրողութիւնը, -- այդ
 ապացուցեց մեր օրերու կատարուած ան-
 համար սնանկութիւնը, տնանկութիւնը,

աղքատների թիւը օրէ օր աւելանալը,
 հայոց ձեռքի առուտուրը ցած—ընկնելը,
 և, ցաւ է խոստովանելը, շատ տեղ մեր
 վաճառականների վարկը և բարի անունը
 կորչելը...

Աստուած տայ, երբ նոր-Նախիջևանի
 մէջ մեր վաղուցուայ ցանկացած արուես-
 տական դպրոցին հիմքը դրուի ու նա հաս-
 տատուն ոտքի վրայ կանգնի, այն ժամա-
 նակ մեծ յոյս կայ, որ մեր քաղաքի աղ-
 քատութիւնը նորէն կը քիչանայ և նորա
 հետ միասին անհամար խանութպան-
 ների, խանութի խըզ մէթ քեար ների
 և քաղաքիս մէջ շրջող մաթուա պազ-
 ների թիւը կը քիչանայ և վերջապէս
 կ'ոչնչանայ: Մեծ է հայի Աստուածը: Հայը
 ոչ միայն երևելի վաճառական է, այլ և
 երևելի արուեստաւոր է. ախոս որ մենք
 արհամարհել ենք այս մեր ազգային ար-
 դիւնաբեր ընդունակութիւնը, և նորա բոլոր

շահը թողել ենք անզկացուն, գերմանացուն և հրէաներուն:

Որ մեր պապերը բարեպաշտ էին՝ դորա մասին ամենևին երկբայեղ (իշքիլ ու նենալ) պէտք չէ. Նախիջևանը տակաւին նորաշէն քաղաք էր, որ արդէն ունէր վեց եկեղեցի ¹⁾ և մի վանք. մեր օրովը շինուեցաւ միայն մի եկեղեցի, որն շինեց ոչ Նախիջևանի ժողովուրդը այլ մի մասնաւոր հոգեսէր այրի՝ Ակիւլինէ Ալաճանեան անունով:

Մեր պապերը իրենց սեպհական ինչքը և զոյքը թողին օտարութեան մէջ, բայց

1) Նախիջևանի եկեղեցիներու անունները դորա են. 1. Գրիգոր Լուսաւորիչ, մայր եկեղեցի, 2. Սուրբ Նիկողայոս, 3. Սուրբ Թէոդորոս (սուրբ Թորոս), 4. Սուրբ Աստուածածին, 5. Սուրբ Գէորգ և 6. Համբարձման եկեղեցի. իսկ վանքի անունն է Սուրբ Խաչ, որ քաղաքէն դէպի հիւսիս վեց վերսթ հեռի է:

իրենց ժամերու, վանքերու և մատուռներու ոչ միայն սուրբ անօթները ¹⁾, զարդերը, զգեստները, սուրբ մատեանները շալկեցին բերին, այլ և նուիրական քարերը, ²⁾ սե-

1) Աւանդութիւն կայ, որ Խրիմէն Նախիջևան գաղթած ժամանակ Նախիջևանցիք արկղ բերնէ բերան լցուած դանազան եկեղեցական սպաններ, անօթներ և զարդեր բերել են, որ երկար ժամանակ կնքած մնացել է երբեմն դատարանի և երբեմն մասնաւոր մարդոց տան մէջ: Ղեհափառ կաթողիկոսը 1867-ին գաղով Նախիջևան, ցանկացաւ տեսնել, և նկատելով որ ոչ միայն անօգուտ մնացած են այդ սուրբ հնութիւնքը այլ և մշտական վտանգի մէջ են հրդեհի կամ մի ուրիշ պատահարի զոհ լինելու, հրամայեց ուղարկել էջմիածին, որ այժմ անկորուստ պահած կան այնտեղի նորաշէն թանգարանի մէջ, որ ես ինքս տեսայ վերջին ճանապարհորդութեանս միջոցին:

2) Նախիջևանի մէջ երկու հին քարեր կային՝ մինն է Սուրբ Խաչ վանքի քարը, որ

ղանի վէմերը և սուրբերի մեծ մեծ և ծանր պատկերներն ¹⁾ անդամ չի թողուցին, բոլորը բոլորը առին և հետերը բերին:

մինչև այժմ կարելի է տեսնել այնտեղ, թէև վրայի խաչանշանը հազիւ կը նշմարուի. իսկ երկրորդ քարը տարին Պետերբուրգի կայսերական թանգարան ըստ ակնարկութեան Տիգրանեանին: Երկու այդ քարերն ես Անիէն էին բերուած:

1) Ոչինչ կասկած չի կայ, որ Նախիջևանի եկեղեցու հին պատկերները մեծաւ մասամբ յորմէն, իսկ յորմ Անիէն էին բերուած: Այս մասին մեր երիցփոխները աններելի տգիտութիւնը մեծապէս վնասել է հայոց նուիրական հնութեան: Մեծ մասը այդ հին պատկերների ոչընչացել, իսկ մնացածը ժամերի խցերի մէջ անհոգ ձգած են և օրէ օր կը քայքայուին կ'ոչնչանան: Վերջին ճանապարհորդութեանս ժամանակ պ. Գարրիէլ յատիսեանը ինձ պատմեց, որ Լեմբերդ կամ Իլիով քաղաքում կայ պահուած մի խիական Անիէն բերած պատկեր:

Ոչ ազահութեան, այլ խիական բարեպաշտութեան նշան է այդ:

Ոչ սակաւ ճանաչող էին մեր պապերը նաև ուսման յարգը, որոյ ապացոյցն է այն, որ Նախիջևանի հասարակաց աներու հետ միասին ձգուեցաւ նաև Սուրբ-Խաչ վանքի դպրոցի և տպարանի հիւքը: Իսկ որ ինչ կը վերաբերի Խօնախին, նորա պատմութիւնը այսպէս է: Քաղաքի յատակազիծը (փլանը) ձգելու ժամանակ, այժմուայ շուկայի հիւսիս-արևելեան կողմը թողած էր մի անհոգին դատարկ (պարագ) տեղ, ուր պիտի շինուէր կամ քաղաքական դպրոց, կամ առաջնորդարան և կամ սոցա նման մի հասարակաց շինութիւն: Երբ լուեցաւ, որ Եկատարինէ կայսերութիւն մտադիր է ճանապարհորդել նոր նուաճած երկիրները, որոց մէջ էր և Նախիջևանի տեղը, մեր պապերը հասած կողմ շինեցին մի փայտաշէն իջևան կամ հիւրանոց, ուր պիտի ըն-

դուռնէին Օգոստափառ Հիւրին (Մի ս ա Ֆ ի ր, զ օ ն ա ղ) և այդ նպատակաւ շէնքի ա նունը դրին Խօնախ: Թէև կայսերուհին Նախիջևան չեկաւ և այն տան մէջ զօ նաղ, այսինքն հիւր չեղաւ, բայց շէնքը մինչև ցայժմ կը շարունակուի Խօնախ կոչուելով: Վերջին ժամանակները նորա մէջ կը կենային եկող առաջնորդները, նուիրականները և այլ այդպիսի պատուաւոր անձինք: Խօնախ տեղն էր Խաթուան օղլուի անկիւնէն մինչև Խալիպի տունը: Վերջին ժամանակները այդ տեղի կէտը քաղաքը ծախել է Մարկոս աղային. իսկ մնացեալ կէտի վրայ Խաչատուր աղա Խոմաճին շինել է Մանիէլ աղայի քաղաքին կտակած փողով այժմուայ աղիւստչէն երկ-յարկեայ քաղաքական վարժատունը որ բացի քանի մի ան նշան փոփոխու թիւններէ, գրեթէ նոյն է ¹⁾:

¹⁾ Քանի մի տարի սորանից առաջ նախկին Խօնախի ստորին յարկի շտեմարանները քան-

Ուսման և գիտութեան յարգը ճանաչելով, Նոր-Նախիջևանցիք 25 Թուական ներուն հրաւիրեցին Սերովբէ և Գաբրիէլ Պատկանեաններին, որ նոքա Խօնախի մէջ կրթեն Նախիջևանցի մանուկներին և դեռ ահաս տիրացուններին: Ոչոք չի ուրանալ այդ երկու անձանց քաղաքիս տուած բարոյական օգուտները. նոցա երախտագէտ աշակերտներէն շատերը մինչև այժմ կենդանի են և քաղաքիս մէջ պատուաւոր տեղ ունին: Նալպանդեան բանաստեղծը նոցանէն մինն էր:

Նախիջևանի հիմնարկութեան օրերը քաղաքիս երևելի աղաները սորա էին՝ չորս

դեցին և նոցանից սենեակներ շինեցին և արևմտեան կողմէն երեք պատուհան աւելցուցին: Ահա բոլոր վերանորոգութիւնը, որի համար քաղաքային զանձարանէն մխտուեցաւ 13,000 ռուբլի: Այս մէկ նոր և բաւական մեծ տունի և տեղի զուամար է:

եղբարք Կողպէթ - Օղլուներ, Քառաքաշ, Օտապաշ-օղլու, Մղտէսի Եղեազար Պապասին, Մահտեսի Յարութիւն Խաթուան-օղլու, Խազէզ Կարապետ, Թուման Խօճօղլու, Խալըպսըզ Պօղոս աղա, Ապրամով, Մանիէլ աղա (քաղաքին փող կտակողը, որով շինուեցաւ Խօնախ վարժատունը), Մառթինին Մանիէլը, որ Սուրբ-Խաչի պարտէզը ընծայեց վանքին, և ուրիշները, որոց անունները, ժամանակի սղութեան պատճառաւ, հաւաքել չի կարողացայ:

Առանձին ուշադրութեան և յաւիտենական շնորհակալութեան արժանի են Նազըրը և Նախաշը, որոնք Ալէքսանդր Առաջին կայսեր ժամանակ զնացին Պետերբուրգ և այնտեղէն Նախիջևան բերին Բարձրագոյն հաստատած արտօնագիրները, և Պետրոս Պապասինը, որ մեծ երախտիք ունի այժմուայ Լուսաւորիչ մայր եկեղեցւոյ շինութեան մէջ, որի հիմքը դրուե-

ցաւ 1807-ին և շինութիւնը աւարտուեցաւ 1814-ին:

Նախիջևանի Օդոստափառ և Կայսերազն շիւրերն էին՝ Կայսր Ալէքսանդր Պաւլովիչ, որ երկու անգամ այցելեց Նախիջևան. 1818-ին և ապա 1826-ին. Մեծ իշխան Միխայիլ Պաւլովիչ, Մեծ իշխան և ապա Կայսր Նիկոլայ Պաւլովիչ, գահաժառանգ և այժմ Կայսր Ալէքսանդր Նիկոլայիվիչ և գահաժառանգ ԻՏէր հանգուցեալ Նիկոլայ Ալէքսանդրովիչ:

Տոր-Նախիջևանի առաջին քաղաքագլուխն եղել է Կողպէթ-օղլուն, որ երիջ անգամ ընտրուել է այդ պաշտօնի մէջ:

Տոր-Նախիջևանի պատմութիւնը թերի կը մնար, եթէ ես մեծ երախտագիտութեամբ չյիշէի նորա մէջը զտնուած երկու բարենպատակ ընկերութեանց անունները,

որոնք զանազան ժամանակ, զանազան պարագաների մէջ և զանազան անձինքներէ կազմուեցան: Այդ յիշեալ ընկերութեանց առաջինի անունն է Մարգասիրական, իսկ երկրորդինը՝ Բարեգործական:

Մարգասիրական ընկերութեան զաղափար յղացողը, նորան կեանք, կերպարանք ու տեղութիւն տուողն է Նպլիւսան փոփօլը, որ գրեթէ իւր մանկական օրերէն ի վեր յղացել էր իւր սրտի մէջ մի ուխտ կազմել, որոյ նպատակն իսկզբան որքան և աղօս ու անորոշ լինէր, այնու ամենայնիւ նորա էացումն անարդիւնք չի պիտի մնար ազգիս մանկանց մտաւոր զարգացման համար: Ինչպէս ասացի, այդ ընկերութեան յղութիւնը, մարմնանալը, ծնունդը, զարգացումն և պտղաբերութիւնը բոլորովին կը պատկանի պ. Նպլիւսանի անխոնջ աշխատանքին և գերմարդկային ճգին: Միայնակ հարիւրաւոր մարդոց համուզել, պա-

ղած սրտեր ջերմացնել, օգտաւէտ կանոններ մտածել և ամբողջ կանոնադրութիւն խմբադրել և անհաւան մարդոց հաւանացնել, ՚ի հաստատութիւն ներկայացնել Վեհափառ Աթողիկոսին, 20—25 տարի անդուլ աշխատանքէ յետ վերջապէս ստանալ հաստատութիւն, աշակերտներ և վարժապետներ ժողովել, առաջիններին ուսումն, սնունդ, հաղուստ և անդորր ապրուստ, իսկ երկրորդներին բաւարար հասոյթ և ռոճիկ հայթհայթել, հազար ու մէկ մարդոցմէ, յընթացս տասնեակ տարիներու, արհամարհանք և ծաղուծանակ տանել, արդարև պէտք է խոստովանել մանր և աննշան գործ չէ, որոյ համար թէ մեր ժամանակակիցք և թէ զալոց սերունդը պարտաւոր է պատկառանօք յիշել այսպիսի անձին անունը:

Մարգասիրական ընկերութիւնը ունի մի դպրոց (Սուրբ Խաչ վանքի մէջ), ուր

20—25 աղքատ հայերու որդիք կը ստանան սնունդ, հազուստ, բնակարան և տարրական ուսումն: Անդամներու թիւը մօտ ի մօտոյ 200 է, իսկ անդամներու տարեկան վճարը 6 ուրբի: Ընկերութիւնը ամէն տարի իւր տարեդարձը կը տօնէ մայիս ամսու մէջ՝ 1868 թուականէն սկսեալ:

Բարեգործական ընկերութեան սկզբնաւորութեան պատմութիւնը այսպէս է: 1860 թ. ձմեռը սաստիկ ցուրտ լինելով՝ շատ չքաւորներ մնացել էին անօգնական, այնպէս որ՝ եթէ մի քանի զրեթէ երեսններ օգնութեան չի հասնէին, խեղճ չքաւորները սովամահ պիտի մեռնէին: Կուռէլ մականունով մի մարդ կուգայ Մուրատին Մանիէլին խանութը և կը պատմէ իւր ընտանիքի դառն վիճակը և կը խնդրէ արագ օգնութիւն: Երկու փոքրահասակ մանուկներ, մինը Պետրոս Քէչէճեան և միւսը Քերօր Մուրատչան իսկոյն կը շըջն

խանութէ խանութ և ձեռքերը բռնած թաշկինակի մէջ փող կը ժողովեն, որով զուամարը այն օր կը հասնի 12 ու: Մի մասը, այսինքն քանի մի ուրբի կուտան չքաւորին, իսկ մնացածը կը պահեն ուրիշ կարօտեալների համար: Այդ ֆըջին կը պատահի նոցա հանգուցեալ Պօղոս քահանայ Խոճեանը, որ խորհուրդ կուտայ նոցա, փոխանակ ամէն անգամ դռնէ դուռն մուրալու՝ մի հաստատուն ընկերութիւն կազմել տարեկան չափաւոր տուրքով, տարեկան 3 մանէթով: Յիշեալ երկու տղայք կը լսեն բարի քահանայի խօսքը և իսկոյն ցուցակ կը շինեն և նորից կը մանածեն խանութէ խանութ և կը ժողովեն արդէն ոչ փող, այլ անդամներ: Վերջին ժամանակները չբաւականանալով անդամական 3 մանէթով, հասցրին նորա քանակը 5 ուրբի: Երբոր Մտեփանոս Նազարեանցը զրեց այդ ընկերութեան կա-

նոնադրութիւնը և Տէրութիւնը հաստատեց այն, այնուհետև Բարեգործական ընկերութիւնը լայնացուց իւր ասպարէզը և նորա հռչակը աւելի և աւելի սկսաւ ծաւալելու ազգիս մէջ: Բայց ափսոս որ այս օգտաւէտ ընկերութիւնը առ այժմն չունի մի որոշ նպատակ, այլ իւր բարեգործութիւնքը կը բաժանէ աջ ու ձախ, երբեմն Նախիջևանի մէջ, երբեմն Նախիջևանէն դուրս կրթելով իւր սանիկները, երբեմն զբեր տպելով, երբեմն չքաւորներին հաց ու հագուստ տալով և շատ այսպիսի բարիք գործելով: Ո՞վ իրաւունք ունի ասել, որ բարեգործութիւնը անպտուղ բան է. բայց այն ևս սուտ չէ, որ կարգ ու կանոնը գործի հոգին է. չի կայ կարգ կանոն՝ չի կայ և հոգի ու գործը մեռած է: Նրանի՛ թէ բարեգործական ընկերութեան անդամները հասկանային, որ եթէ մի բարեկարգ հաստատութիւն, զոր օրի-

նակ՝ «Օրիորդաց արուեստական դպրոց հիմնէին, նոցա ընկերութեան արդիւնաբերութիւնը լիւրապատիկ աւելի կը լինէր: Բայց ես այս խօսքերս ոչ իբրև խրատ 'ասեմ նոցա (Աստուած հեռի անէ ինձ այդպիսի լոբութենէ), այլ իբրև կարծիք:

Այս է Նոր-Նախիջևանի համառօտ պատմութիւնը:

Ի հարկ է, մենք նախիջևանցիքս չենք կարող պարծենալ, որ այս հարիւր տարուայ միջոցին այնպիսի մեծագործութիւններ արինք, որով կը շլտցնենք մարդոց աչքերը և նոցա ծափահարութիւնը կը զրգուենք: Ո՛չ, այդ սխրագործութիւնները անելու մենք ոչ ոյժ ունէինք և ոչ հնար: Ի՞նչպէս կարելի էր սպասել մի խեղճ ատանդական գաղթականներէ, որոց օրական հացը անդամ ապահոված չէր, որոնք

Թողել էին իրենց ինչքը ու հարստու-
 թիւնը և եկել բնակուել էին մի ամայի
 անմարդաբնակ տեղ, շրջապատած վայրենի
 թաթարներէ, նոզայներէ ու կիսավայրենի
 քաղաքներէ, և այդ մանաւանդ այնպիսի
 մարդոցմէ, որոնք 400 տարուայ տաժանա-
 կան ստրկութիւն քաշել են թաթար ազգի
 ձեռք, երբ ոչ աշխատանքը և ոչ ընտա-
 նեկան սրբութիւնը ապահով եղած չէ մահ-
 մէղական իշխաններէն և նոցա բարբարոս
 հպատակներէն:

Այսպիսի անյաջող պայմանների մէջ
 նաև այն մեծ քաջագործութիւն է, որ
 մենք, Նոր-Նախիջևանցիքս, կարողացել ենք
 մաքուր պահպանել մեր սուրբ եկեղեցին ¹⁾,

1) Նկատելի բան է, որ Նախիջևանի մէջ
 յայտնուած չէ ոչ աղանդ, ոչ հաւատափոխու-
 թիւն և ոչ այնպիսի կրօնական շարժումներ, որ
 կարող լինէր գայթակղեցնել ժողովրդի հաւատը
 և ազգի անդամներուն բաժանէր էջմիածնայ
 սուրբ ծոցէն:

և մեր հայկական լեզուն²⁾, մեր պապնա-
 կան փրկաւէտ աւանդութիւնները, հարիւր
 տարի մնացել ենք հայ և այսօրուայ օրս
 մեր զաւակներին պահպանեցինք հայ և
 դաստիարակեցինք հայ: Թող պարծենան
 մեր որդիք և թոռուք, եթէ հարիւր
 տարի անցնելէն յետ կարողանան նոյնը
 ասելու իրենց զաւակներին, ինչ որ այսօր
 կը լսեն մեր բերնէն:

2) Մի քանի ժամանակ թէև տգէտները կը
 ծիծաղէին Նախիջևանի տեղական բարբառի
 վերայ, բայց լեզուագիտական զննութիւնները
 ապացուցին, որ Նախիջևանի բարբառը, մի
 քանի աննշան փոփոխութեամբ, գրեթէ նոյնն
 է, որով կը խօսէին Նիւրակ գաւառի հայերը
 և որն, թերևս, ամենօրուայ գործածական լե-
 զուն է մեր Բագրատունեան ցեղի թագաւոր-
 ներուն և թագաւորանիստ Անի մայրաքաղաքի
 բնակիչներուն: Այժմուայ Ղարսի, Ալէքսանդ-
 րապօլի ու Նոր-Նախիջևանի բարբառներու մէջ
 մեծ զանազանութիւն չի կայ:

Նոր-նախիջևանը, որ իւր պատուական
որդիներով ու դուստրներով կեցաւ հա-
րիւր տարի ողջ, աւողջ, և զուարթ,
կեցցէ՛ ուրեմն նա այլ ևս շատ ուրիշ
հարիւր տարիներ:

Վ Ե Ր Զ

I.

Մ Ա Ն Կ Ա Կ Ա Ն Ե Ր Գ Ե Ր

Ա. խատասիրութիւն

Գ Ա Մ Ա Ռ — Գ Ա Թ Ի Պ Ա Յ Ի

Այս օրեր լոյս տեսաւ և վաճառու՛մ է
կենտրոնական Գրավաճառանոցում:

..... Գինն է
Կազմուած և նօտաներով . . . 25 կոպ.
Նոյնը առանց կազմի . . . . . 15 ”

II.

«ՓՈՐՁ»

ԱԶԳԱՅԻՆ ԵՒ ԳՐԱԿԱՆԱԿԱՆ

ՄԻԱՄՍԵՆՅ ՀԱՆՐԷՍ

1880 թ.

(ԶՈՐՐՈՐԴ ՏԱՐԻ)

ԶՈՐՐՈՐԴ շրջանի մէջ ևս «ՓՈՐՁ»
հրատարակվում է միևնոյն հոգևով և ուղղու-
թեամբ և նոյն ծրագրի համեմատ ինչպէս
և առաջին երեք տարիները:

Հանդէսը լոյս է տեսնում **ԱՄՍԷ**
ԱՄԻՍ:

Իրաբանչիւր համարի տպագրական

Թերթերի թիւը լինելու է 12-ից մինչև
15: Ամբողջ տարին կազմում է չորս մե-
ծադիր հատոր՝ ամէն մէկը աւելի քան
600-700 երեսից բաղկացած:

«ՓՈՐՁ» բաժանորդապիւնը ամենայն տեղ
ՏԱՍԸ ՌՈՒԲԼԻ է:

Հոգևորականները՝ կոնսիստորիայի միջ-
նորդութեամբ, իսկ ուսումնարանները և
ուսուցիչները թեմական վերատեսչի պա-
տասխանատուութեամբ կարող են մաս առ
մաս վճարել այն է՝

Ստորագրելու ժամանակ — 4 ուրբի,
մայիսի 1-ին — 3 ուրբի և սեպտեմբերի
1-ին - 3 ուրբի:

Այն անձինք, որոնք միանուազ չեն
կարող վճարել բաժանորդապիւնը, դիմում
են իւրեանց պայմաններով խմբագրին:

Ստորագրուել կարելի է ՏԻԽԻՍՏՈՒՄԸ՝
«ՓՈՐՁ» ԽՄԲԱԳՐԱՏԱՆԸ, և ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ
ԳՐԱՎԱՃԱՌԱՆՈՑՈՒՄ, Կ. Պօլսում՝ դիմել

Մեծ. Պետրոս էջ. ՎԱՍԻԼԵԱՆԻՆ. Ղալա-
թիա, Կէօէ օղլու խան, մարսատան ղի-
մաց: Զմիւռնիայում՝ Գեր. Մելքիսեդեկ
Եպիսկոպոս ՄՈՒՐԱԳԵԱՆԻՆ, իսկ Ասիական
Տաճկաստանում՝ մեծ Լ. ՄՈՒՐԱԳԵԱՆԻՆ
Սամսոն:

18⁷⁶/₇₇, 18⁷⁷/₇₈ և 1879 թ. «փորձը»
կարելի է ստանալ Խմբագրատան մէջ՝ իւ-
րաքանչիւր շրջանի համար 10 ռուբլի հա-
տուցանելով:

Նոր բաժանորդները առաջին փոստայով
ստանում են բոլոր լոյս տեսած համար-
ները:

Մեր հասցէն. — Тифлисъ. Въ Редак-
цію Армянскаго Журнала „ПОРДЗЪ“.
Իսկ արտասահմանից — Tiflis. Redaction
du Journal Arménien “PORDZ”

ԽՄԲԱԳԻՐ - ՀՐԱՏԱՐԱԿԻՉ

ԱՐԳԱՐ ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԵԱՆ

4846

Գինն է 50 4.

7980000

2013

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0000861

